

האיסור לשקר - מקורו ומוחלטותו

יפתיאל ויסקוט

א. מבוא

לכולנו ברור עוד משחר ילדותנו שאסור לשקר, וכמו כן נראה לנו שהאיסור לשקר הוא גם הדרכה הלכתית של התורה. כוונת מאמר זה לבדוק את שתי האמירות הללו, לבחון את המקורות לכך בתורה שבכתב ושבעל פה, ולהציג מספר אפשרויות לדרגת האיסור ולמקורו. [כוונת מאמר זה לעסוק באמירת שקר כשלעצמה בלבד, ולא באמירות שקר שכרוכים איתן בעיות נוספות (שיפורטו בעזרת ה' לקמן)']

ב. פתיחה

ידועה לכל חשיבות מידת האמת, אמירת הדבר הנכון ולא הפכו. העולם קיים, עומד, על האמת¹, תותמו של הקב"ה - אמת², אמירת האמת היא היסוד ליחסי אנוש וחברה תקינים, היושר הטבעי הפנימי המצוי באדם קורא לו לומר אך ורק אמת. וכבר האריכו רבות בעלי המוסר³ בחשיבות הרבה שישנה להתרחקות מכל נדנוד של שקר, ולהעמדת הדיבור על דיוקו. אבל יש לשאול, האם איסור לשקר קיים בצורה מוחלטת, ואם לא - מדוע. כמובן שאין אפשרות לנתק שאלה זו מהשאלה מהו המקור לאיסור.

ג. האיסור - אינו מוחלט

שאלה זו מתחדדת יותר, בעקבות ההיתרים הרבים והמפורשים שאנו מוצאים בדברי קדמונינו לסטות מן האמת במקרים מסוימים:

1. יעקב אבינו (שמידתו אמת - "תתן אמת ליעקב"⁴), בעצה עם רבקה אמנו, ראה היתר לקחת את הברכות המיועדות לעשיו במרמה.⁵
2. הגמרא⁶ דורשת את הפסוק: "ויגד יעקב לרחל כי אחי אביה הוא"⁷... והלא בן אחות אביה הוא... אמר לה - 'אחיו אני ברמאות'...⁸.

1. בפרק 'הבהרה'.

2. אבות א, יח.

3. שבת נה.

4. מסילת ישרים פרק יא, 'זהנה דבר השקר...', אורחות צדיקים שערים 'שקר' ו-'אמת', פלא יועץ ערך 'אמת', ועוד.

5. מיכה ז, כ.

6. בראשית כז, בעיקר פסוק לה.

7. בבא-בתרא קכג.

8. בראשית כט, יב.

3. הגמרא⁹ מגדירה מיהו תלמיד חכם שמחזירים לו אבדה ללא סימן, אלא רק על פי אמירתו שהוא מזהה אותה בטביעות עין: שאנו יודעים שהוא משנה בדיבורו 'רק' בשלושה דברים - במסכתא, בפוריא ובאושפיזא¹⁰. כן לא מובן מה נשתנה תלמיד חכם מאדם אחר לעניין האיסור.

4. הגמרא במסכת יבמות¹¹ מביאה: "...מותר לו לאדם לשנות בדבר השלום", ומוכיח התנא מאחי יוסף, שאמרו ליוסף דברים לא אמיתיים בדבר צוואה שכביכול צוה אותו אביהם שלא יפגע בהם¹².

5. בהמשך שם, "רבי נתן אומר - מצוה...", ולומד משמואל הנביא, שצווה על ידי הקב"ה להכין 'סיפור כסוי' כדי שיוכל להגיע לבית לחם למשוח את דוד בלא שייתפס על ידי שאול¹³.

6. בסיום הגמרא שם, מובא שהקב"ה עצמו, שחותמו אמת, אמר דברים לא אמיתיים מפני השלום. "למה זה צחקה שרה לאמר האף אומנם אלד ואני זקנתי"¹⁴, בעוד דברי שרה המדויקים התייחסו לגילו של בעלה, אברהם אבינו, "...ואדוני זקן".

7. הגמרא¹⁵ מביאה מחלוקת בית שמאי ובית הלל: "כיצד מרקדין לפני הכלה? בית שמאי אומרים: כלה כמות שהיא, ובית הלל אומרים: כלה נאה וחסודה". דברי בית הלל ביחס לשינוי מן האמת ברורים¹⁶, וכל כך נראים בסיסיים דברי בית שמאי "והתורה אמרה 'מדבר שקר תרחק'".

כמו כן ישנן הדרכות לשנות מן האמת אף בעניינים הנוגעים לדיני ממונות:

8. השולחן ערוך¹⁷ פוסק, שירוש חייב בשבועת מודה במקצת אם הוא טוען בוודאות שאינו חייב, אבל אם היורש מסופק, אזי הוא פטור משבועה (מכות גזירת כתוב מיוחדת). הש"ך במקום¹⁸ מעיר, שאם היורש יודע בוודאות שאינו חייב, ורוצה בכל זאת להיפטור מהשבועה, יכול הוא לטעון שאינו יודע, ואין בזה משום 'מדבר שקר תרחק'. סיוע לדבריו מביא הש"ך מדברי הראב"ד במקום אחר.

לאור כל המובאות דלעיל, קשה מאוד לומר שהאיסור לשקר הוא לאו כשאר הלאווים, שהרי ידוע, "אין חכמה ואין תבונה ואין עצה כנגד ה'¹⁹", והגמרא במספר מקומות²⁰ מביאה פסוק זה

9. בבא-מציעא כג: - כד.

10. פירוש הדברים הללו אינו משנה כעת. העיקר הוא עצם ההיתר לסטות מאמירת האמת.

11. ה:

12. בראשית ג, טו-יז. ועל הראיה עצמה, עיין בתורה-תמימה במקום.

13. שמואל א טז, ב.

14. בראשית יח, יג.

15. כתובות טז: - יז.

16. אמנם במסכת כלה (ט, א) מעודן שינוי זה: "דילמא נאה מבתי אבות וחסידה במעשיה", אך עדיין קשה.

17. חו"מ עה, טז.

18. ס"ק גז.

19. משלי כא, ל.

20. במיוחד ברכות יט:

כציווי לעשות את ציווי ה' ללא חשבונות כלל, ולא מצינו כל לאו שהוא שנדחה מפני עניין של שלום בין אדם לחברו, או מפני הפסד ממון. להפך, הרמ"א²¹ פוסק, שאדם מחויב למסור כל ממונו ולא לעבור על אף מצות לא תעשה, והגר"א פוסק שאפילו איסור שבות בשבת, וכן הכריע החפץ חיים בהלכת לשון הרע²².

אם כן, רואים שהאיסור לשקר אינו מוחלט כשאר הלאווים.

ד. חוסר מקור ברור לאיסור (בתורה שבכתב)

1. בפסוקים

מקורו של האיסור ההלכתי לשקר בתורה שבכתב גם כן אינו ברור.

ישנם שני פסוקים בתורה שמשממע ממשוטים איסור לשקר:

1. בפרשת משפטים²³ נאמר - "מדבר שקר תרחק".

2. בפרשת קדושים²⁴ נאמר - "ולא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו".

ופסוק נוסף שנדרש במשמעות זו:

3. בפרשת קדושים²⁵: "איפת צדק והין צדק יהיה לכם".

המכילתא²⁶ על הפסוק "מדבר שקר תרחק", דורשת ארבע דרשות:

"* הרי זה אזהרה למדבר לשון הרע.

* דבר אחר - הרי זה אזהרה לדיין שלא יושיב אצלו דיין בור.

* דבר אחר - שלא יעמיד אצל סניגורין, שנאמר 'עד האלהים יבוא דבר שניהם'.

* רבי נתן אומר, מדבר שקר תרחק - אזהרה לפרוש מן המינות...".

הגמרא במסכת שבועות²⁷ דורשת מפסוק זה שורה ארוכה של דרשות, שהמשותף לכולן הוא - איסור לטעון שקר בבית הדין ובכך לשנות את פסק-הדין, למרות שעל-ידי כך יגיע הכסף לבעליו האמיתיים. אבל הדגש הוא - על שקר בבית הדין [ואף לגדר זה מצאנו חריג. עיין בש"ך שהובא לעיל בפרק 'האיסור אינו מוחלט' (מספר 9)].

הרמב"ם בספר המצוות²⁸ אומר - "שהזהיר השופט שלא לשמוע דברי אחד מבעלי הדין שלא בפני בעל דינו...", ובהקשר לכך מביא את הפסוק - 'מדבר שקר תרחק'.

לסיכום: הפסוק "מדבר שקר תרחק" אוסר שקר בבית הדין.

21. שולחן ערוך, יורה דעה קנו, א.

22. כלל א סעיף ו.

23. שמות כג, ז.

24. ויקרא יט, יא.

25. ויקרא יט, לו.

26. פרשה כ.

27. ל:-לא.

28. לא-תעשה רפא.

הספרא על הפסוק "לא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו"²⁹ מביא דרשה אחת בלבד: "לא תכחשו" מה תלמוד לומר, לפי שנאמר 'וכחש בה'. למדנו עונש, אזהרה מנין תלמוד לומר 'ולא תשקרו'. וכוונת המכילתא לשקר בשבועה.

הרמב"ם בספר במצוות³⁰ "שהזהירנו שלא לכחש החובות שנתחייבנו בהם והפיקדונות אשר הופקדו אצלנו, והוא אמרו יתעלה 'לא תכחשו'".

ובמצווה הבאה: "שהזהירנו מלהשבע על כפירת ממון המוטל עלינו, והוא אמרו 'ולא תשקרו איש בעמיתו'".

וכך כותב ספר החינוך³².

לסיכום: מהפסוק "לא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו" נלמד איסור לכפור ממון ולהשבע לשקר על כך.

הספרא³³ על הפסוק "איפת צדק והין צדק יהיה לכם" מביא:

"ר' יוסי ברבי יהודה אומר: והלא ההין בכלל איפה היה, שנאמר - 'ואיפת צדק', אם כן למה נאמר 'והין צדק יהיה לך', לאו צדק והין צדק.

דרשה זאת מובאת גם בגמרא במסכת 'בבא מציעא'³⁴, שם ישנה מחלוקת כיצד להבין דרשה זו: הגמרא בהתחלה ניסתה להביא מכאן ראייה שאדם שהבטיח לחברו למכור לו דבר - אסור לו לחזור בו ('דברים יש בהם משום מחוסרי אמנה'), ואביי דחה זאת ואמר: "ההוא - שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב" (רש"י - שלא יתכנן מלכתחילה לעקור את המיקח. הרמב"ם³⁵ מביא דין זה בהקשר של גניבת דעת ולא של שקר רגיל)³⁶.

להלכה נפסק כשני ההסברים³⁷, אך כאמור שניהם אינם לומדים מכאן איסור שקר כשלעצמו.

לסיכום: מהפסוק "הין צדק..." נלמד איסור לשקר לכתחילה או אף לחזור בו מהתחייבותו במסחר.

2. בפורסיק³⁸

הרמב"ם - הרמב"ם לא מנה איסור לשקר כמצווה בספר המצוות, ולא מצאתי איסור כזה ב"יד החזקה".

הרמב"ן - הרמב"ן לא מנה זאת כמצווה.

29. פרשה ב.

30. לא-תעשה רמת.

31. לא-תעשה רמת.

32. מצוות רכה-רכו.

33. ג, ח.

34. מט.

35. הל' דעות ב, ו.

36. הרב ירוחם פישל פערלא מוסיף, שעל-פי פשט הדברים, גם לדעה המחמירה יש כאן משום מחוסרי-אמנה, ובשום-פנים-ואופן לא ביטול-עשה או עבירה על לאו מדאורייתא.

37. שולחן ערוך חושן משפט רד, ז-ח, רמב"ם הל' דעות ה, יג.

38. אין בכוונת פרק זה להקיף את כל השיטות בנושא. הכוונה היא להציג את הגישות העיקריות בע"ה.

רבנו יונה - בספר שערי תשובה³⁹ מביא רבנו יונה את כת השקרנים, ומחלק את חומרת החטא למדריוגות. החלק הרביעי הוא שקר בסיפור דברים בעלמא, שאין בו נזק לאחרים. רבנו יונה מביא כמקור לאיסור את הפסוק "יפיח כזבים עד שקר"⁴⁰, ומסביר שאדם שמשקר ללא סיבה עלול להגיע לידי כך שיבוא להעיד שקר על חברו. ומוסיף רבנו יונה: "וזה החלק התירוהו לקים מצוות ודרישת טובה ושלום...". רבנו יונה לא מביא פסוק מהתורה, וכנראה דעתו היא שאיסור זה אינו מדאורייתא.

ה'סמ"ג" - ה'סמ"ג" מביא כמקור את הפסוק "מדבר שקר תרחק". הוא מביא את הדינים הנוגעים לשקר בבית הדין, ומביא את ההיתר לשנות בשמחת חתן וכלה. בנוסף לכך מביא הוא את הפסוק מספר משלי⁴¹: "שתים שאלתי מאתך אל תמנע ממני בטרם אמות שווא ודבר כזב הרחק ממני...". כנראה שדעתו שהאיסור לשקר סתם כלול באזהרה 'מדבר שקר תרחק'.

ה'סמ"ק" - ה'סמ"ק" מביא את המצווה 'מדבר שקר תרחק' בסדרת המצוות התלויות בדין. ה'סמ"ק' מביא ברשימת הדינים איסורים הנוגעים לבית הדין, ומביא את ההיתרים לשנות מפני השלום ומפני כלה ('לערב דעתו עם הבריות'). מכיוון שלא ייתכן שההיתרים נוגעים לשקר בבית הדין, כנראה מתכוון ה'סמ"ק' שהאיסור לשקר - כללי.

ספר ה'יראים' - ספר ה'יראים'⁴² מביא את הפסוק 'מדבר שקר תרחק' כמצות עשה, ומגדיר אותו: "...חייב להתרחק שיוכל לבוא שקרו לידי היוק חבירו... אבל שקר שלא שאינו בא לידי רעה לא הזהירה תורה עליו...". אמנם, ה'תועפות רא"ם' במקום מעיר, שאמנם לפי ה'יראים' אין איסור מדאורייתא לשקר, אך ישנו איסור מדרבנן, שנלמד על ידי הגמרא⁴³ מדברי הנביא "למדו לשונם דבר שקר...". כאיסור לשקר.

ה'יד הקטנה'⁴⁴ - ה'יד הקטנה' מביא סוגי שקר מזיקים, וכאשר מדבר על סוגי שקר שאינם מזיקים אוסר הוא את הדבר⁴⁵: "...אף על פי שאין מרויח ממון ואין מפסיד לאדם בדבר, ...וכבר התירו רבותינו זה החלק לצורך קיום מצוות ודרישת טוב ושלום...". ומביא חלק מההיתרים שנזכרו לעיל⁴⁶. ומוסיף, שעדיף להימנע מהסתמכות על ההיתרים הנ"ל.

39. שער שלישי, קעח-קפו.

40. משלי ו, יט.

41. ספר מצות גדול, חובר על-ידי רבי משה מקוצי, אחד מבעלי התוספות.

42. מצות עשה קו.

43. ל, ז-ח.

44. ספר מצות קטן. ספר 'עמודי גולה לר"י מקורביל על המצוות הנהוגות בזמן-הזה.

45. מצוה רכו.

46. לרבי אליעזר ממיץ, תלמיד רבינו-תם.

47. סימן רלה.

48. יבמות סג; סוכה מו.

49. ירמיה ט, ד.

50. חיבור באמונה והלכה על סדר הרמב"ם, ספרי מדע, אהבה, זמנים. שם המחבר לא נודע.

51. הלכות דעות י, ז-ט.

52. בפרק 'האיסור - אינו מוחלט', מקרים 3,4,7.

הרשב"ץ (מובא בספר חרדים) - ספר חרדים מונה מצות עשה⁵³ "...לדבר אמת אפילו במילי דעלמא דלית בהו דררא דמונא..." , מביא כמקור לכך את הפסוק "מדבר שקר תרחק", ומזכיר את ההיתר לשקר מפני השלום, בלי להסביר כיצד מותר הדבר. כל זאת בשם הרשב"ץ⁵⁴.

ספר החינוך - בהקשר לפסוק "מדבר שקר תרחק", מביא ספר החינוך⁵⁵ בחלק של 'משרשי המצוה': "שורש המצוה ידוע, כי השקר נתעב ונאלח, אין דבר מאוס ממנו". ומכאן הוא ממשיך לחלק של 'והמצוה נוהגת...', שהנשים מוזהרות להרחיק משקר כמו האנשים.

3. סיכום

מדברי חז"ל משמע שאין בתורה פסוק מיוחד המצוה להתרחק מאמירת השקר.

בדברי הפוסקים מצאנו מספר התייחסויות לדבר:

א. אי הבאת האיסור. (רמב"ם, רמב"ן בספר המצוות, ה'ראים').

ב. חומרת האיסור היא מרובן או מרברי קבלה. (רבנו יונה, היד הקטנה, ה'תועפות ראם'). לשיטת האלה מובן כיצד האיסור הוא "גמיש": רבן אסרו, וממילא בידם הכח להתיר.

לשתי השיטות, תמוה מאוד כיצד יתכן שההתרחקות מפגם מוסרי כה עמוק, לא מופיעה כציווי הלכתי בתורה.

ג. האיסור לשקר הוא מהתורה, והמקור לכך הוא הפסוק "מדבר שקר תרחק". (ה'חינוך', רשב"ץ, סמ"ג, סמ"ק). לא מובן מה המקור עליו נשענות שיטות אלו. מקור אפשרי הוא מסברה, וכך כנראה אומר הרשב"ץ⁵⁶: "...ועוד היאך אפשר שלא תהיה לנו מצוה בדבור אמת", אבל במניית מצות עשה/לא תעשה מקובל להיעזר במקורות כתובים.

מסקנת הפרק הקודם היתה שהאיסור לשקר אינו ממש כשאר הלאווים. מהנאמר כאן יוצא שלשיטות מסוימות לא ברור שיש בכלל איסור לשקר.

4. הבהרה

כאן אולי המקום לשוב ולהזכיר שאי הבהירות המצטיירת כאן היא אך ורק לגבי אמירת שקר כשלעצמה, ואינה נוגעת למקרים בהם ישנן תוצאות רעות מעבר לאמירת השקר עצמה, כמו במקרים הבאים:

* כל שקר בבית הדין, שנאסר גם אם על ידיו ייעשה דין אמת⁵⁷.

53. פרק ד ממצוות עשה מצווה כו.

54. אולי חכוונה לר' שמעון בן צמה דוראן בשו"ת ה'תשב"ץ. ואולי חכוונה לספר מצוות שחיבר.

55. מצווה עד.

56. מובא בתמצית בבאור ספר המצוות לרס"ג לרב ירוחם פישל פערלא עשה כב קנה, ד.

57. המקור לכך הוא הפסוק "מדבר שקר תרחק", מובא בגמרא בשבועות ל: לא.

- * כפירה בממון הנמצא תחת רשותי בבית הדין⁵⁸.
- * שקר בשבועה⁵⁹.
- * איסור גניבת דעת, שפירושו התחזות לאוהב בפני האחר למרות שאין הדבר כך⁶⁰.
- * אונאה במסחר, שקר במחיר או בטיב הסחורה⁶¹.

ה. הבעייתיות בהטלת איסור מוחלט

ברצוני להתייחס כעת לשיטות שלמדו שאין פסוק מיוחד בתורה האוסר לשקר (ולא משנה כרגע אם הוא נאסר מדרבנן או לא), ולשאלה כיצד ייתכן שהתורה לא תאסור בפירוש את אמירת השקר.

פתרון הבעיה נעוץ, לדעתי, בראש ובראשונה בהבנת הבעיה הרעיונית מוסרית העומדת מאחורי הצווים ההלכתיים.

כפי שנאמר בראש המאמר, אין חולק שאמירת האמת היא ערך חיובי שעליו מושתתת החברה. מהכרתו והפנמתו על ידי כלל החברה (ובעיקר על ידי נותן האמון), נובעת היכולת לתת אמון בזולת, וממילא לקדם את העולם על ידי ניצול הכוח העצום הטמון באיחוד בין בני אדם.

אבל מאידך גיסא, אמירת האמת יכולה גם להחריב את העולם: אם על ידי זריעת פירוד בין אדם לאדם כתוצאה מהודעה על מעשה לא אידיאלי שעשה האחד לחברו, אם על ידי אמירת דברים כהווייתם בנושאים שהצנעה יפה להם - דבר העלול להביא לקלקול מוסרי אצל האומר והשומעים, אם על ידי השתעבדות ונתינת כוח פעולה למערכות המפעילות חוקים לא צודקים בעולם, בכך שמספקים להם את הנתונים הנצרכים להם להפעלת החוקים הללו.

פעמים לא מעטות, נוצרת התנגשות בין אמירת האמת מצד האדם הפרטי, למציאות האמיתית שצריכה להתקיים בעולם. והיהודי, שהוא בהחלט צריך להיות אדם פרטי מתוקן, אבל מצד שני הוא חלק מהעולם ויתרה מזו - גם אחראי לתיקונו, לא יכול להתחמק מהכרעת הבעיה הזו לא תמיד לצד אמירת האמת⁶².

- 58. המקור בתורה - "לא תכחשו" - ויקרא יט, יא, מובא בגמרא בבא-קמא קה: לאחת הדעות, הובא בספר המצוות לרמב"ם לא-תעשה רמת. כנראה שזהו לאו נוסף על הלאו של 'מדבר שקר תרחק'.
- 59. המקורות לכך הם הפסוקים בתורה "לא תשקרו" - ויקרא יט, יא, "לא תשא את שם ה' אלקיך לשוא" - שמות כ, ו; ובדברים ה, י; מובאים בגמרא שבועות כ: כא.
- 60. שמואל בגמרא בחולין צד. ובשולחן-ערוך רכח, ו.
- 61. המקור בתורה - "וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו", ויקרא כה, יד. הובא בגמרא בבא-מציעא נח: נפסק בשולחן-ערוך רכח, ו.
- 62. לאלה אולי ניתן להוסיף את איסור חנופה, שפירושו אמירה לאדם שאינו נוהג כשורה שהוא "בסדר". המקור בתורה - "ולא תחניפו את הארץ" במדבר לה, לג. ופירוש המושג 'חנופה' בסוטה מא. במעשה חכמי-ישראל ואגריפס. האיסור ה'יבש' הוא הימנעות ממצות תוכחה והחזקת ידי עוברי-עבירה. כלאו בפני עצמו מובא האיסור בספר חרדים, פרק ד ממצוות לא-תעשה מצוה מט.
- 63. אפשר אולי להוסיף ולומר, שכל המניעות מלומר את האמת נובעות מעיוותים הקיימים בעולם. לדוגמא: רובנו סולחים לעצמנו על אי-אלו נפילות שקורות לנו מדי-פעם. ויש לכך בסיס אמיתי: אנו מכירים את

חשוב להדגיש: ערך אמירת האמת הוא ערך גדול וחשוב מאוד, ו"לא חרבה ירושלים אלא בשביל שפסקו ממנה אנשי אמנה", "חותמו של הקב"ה - אמת", ובעולם המתוקן העתידי שאנו שואפים אליו יאמרו רק אמת, אבל במצבנו כיום לפעמים מתנגשים ערכים אחרים בערך עליון זה, ואז נאלצים אנו להכריע בין הערכים השונים. מתוך הבנה זו, מובנים מאוד ההיתרים שהובאו לעיל:

* שינוי מפני השלום ובשמחת חתן וכלה, המונע קלקול יחסים בחברה ובמשפחה.

* שינוי ב'פוריא' וב'מסכתא', שמונע התעוררות מחשבות לא טובות באדם."

* ההתחמקות משאול המלך, שמונעת נחיתות של הצדק והטוב בעולם."

ולכן לא שייך ולא ניתן לאסור בצורה מוחלטת סטייה מאמירת האמת הצרופה, גם לא בתור רעיון נשגב שיש שאיפה להגשימו (בעולם כפי שהוא כיום). קביעת מסגרת מדויקת להיתרים השונים - גם היא איננה אפשרית, בגלל ריבוי המקרים, והדקויות המפרידות בין צורך לשנות מהאמת לבין הצורך שלא לשקר - דקות ומשתנות כל כך ממצב למשנהו עד שכל כלל יהיה בהכרח לא קולע ולא מקיף.

עצמנו, ויודעים היטב שהנפילות הללו בסופו של דבר אינן משקפות אותנו באמת, שהרי שאיפתנו הכללית היא לטוב, ואנו גם מבטאים זאת במעשים ועומדים במטלות האלוטיות המוטלות עלינו. ולכן, גם כשאנו לא מולזלים בשגיאות, ולא עוברים עליהן לסדר היום, דעתנו על עצמנו לא משתנה. אנו הרי מכירים את המכלול שנקרא 'אנחנו', 'יעל כל פשעים תכסה אהבה', וזאת האמת. לעומת זאת, כאשר אנו רואים או מקבלים מידע על מעשה לא-טוב שמישהו אחר עשה, אנו מתייחסים למעשה שלא בקנה המידה האמיתי, ושופטים אותו בעיקר על-פי מעשה זה. בעקבות חיבור בין מידע אמיתי אלינו המעוותים, נוצר עיוות. נוצר שקר. דוגמא נוספת: האדם הינו יצור המורכב מיצרים חוקים שמתעוררים כתוצאה ממפגש עם מציאויות שונות. התעוררות יצרים אלו היא שלא ברצונו המודע והגלוי של האדם, והם עלולים להביאו למצב שאינו טוב לו. עיסוק בנושא שהצניעה-יפה-לו בפרהסיה כפי שהוא 'באמת', נתפס הרבה פעמים על ידי האדם מהצד השפל שלו ולא דווקא תוך התייחסות לגופו של עניין. בגלל מפגש האמת עם קלקולו של האדם נוצרת תפיסה שקרית של המציאות.

.64 שבת ק"ט:

.65 שבת נה:

.66 כשמזכירים חלק זה של שינוי מהאמת, קשה שלא להתייחס לסיפור המובא בגמרא בסנהדרין (צ"ו), על רב טבות/ טביומי שהיה רודף אמת. פעם נקלע למקום בשם 'קושטא' (=אמת בארמית) ששם לא היו משנים בדיבורם, ולא היה אדם מת קודם זמנו. עבר לגור שם, נשא אשה, ונולדו לו שני ילדים. יום אחד, כשחפפה אשתו ראשה, דפקה שכנתה על הדלת ושאלה עליה. הבעל ענה שאינה בביתה - מפני הצניעות, ומיד מתו שני בניו. כששמעו על-כך אנשי המקום, דרשו ממנו שיצא מעירם. ותמוה מאוד, מה היה עליו לעשות?? ומדוע אנשי העיר עצמם לא שינו מהאמת במצבים כאלה? שמעתי מהרב בנימין ולצמן שאנשי העיר לא שינו מדיבורם, כי היו אנשים אמיתיים, והם היו מתייחסים לאמירה כזו כמו שהיא, ולא למשמעויות הטפלות והנמוכות שיש לה. ולזאת הם ציפו גם ממנו, ומשלא היה כך אלא נהג כאדם רגיל, דרשו שיצא מעירם. ולענייננו, שם העולם היה מתוקן, והיה שייך לדבוק באמת המוחלטת.

.67 מאלף בהקשר זה הדו-שיח שמנהל יעקב עם רחל בהגיעו לחרן (בבא בתרא כג.ג): "ויגיד יעקב לרחל כי אחי אביה הוא וכי בן רבקה הוא", והלא בן אחות אביה הוא! אלא, אמר לה: מינסבת לי? אמרה ליה: אין, מיהו אבא רמאה הוא ולא יכלת ליה. אמר לה: מאי רמאותיה? אמרה ליה: אית לי אחתא דקשישא מינאי, ולא מנסבא לי מקמה. אמר לה: אחיו אני ברמאות. [אמרה לו:] ומי שרי להו לצדיקאי לסגויי ברמאותא? [אמר לה:] אין, 'עם גבר תתבר ועם עקש תתפל' (שמואל ב כב, כז).

לכן, ציווי אלוקי על אמירת האמת בהכרח יהיה ציווי כללי, וממילא ציווי גמיש. האחריות לקבוע מהו הרצון האלוקי בכל מקרה ומקרה של התנגשות, תהיה מוטלת לרוב על שכמו של היהודי הבודד שמוצא עצמו מול ניגוד הערכים הזה, או במקרה שיש זמן - על שכמו של הרב, ובשום אופן לא סעיפים מסודרים בשולחן ערוך. אמנם, הכיוונים הכלליים ברורים. ישנן הדרכות כלליות של חז"ל מתי כן לשנות מהאמת, כשמנגד עומדת הקריאה/הפסוק "מדבר שקר תרחק", ואין מקרא יוצא מידי פשוטו.

אבל למרות שאין איסור מפורש על אמירת השקר, האיסור לא מאבד במשהו מחומרנו. ואולי דווקא משום שהשארנו זאת לשיקול דעת האדם וסמכנו על הכרתו בערך זה, שקר יהיה עקירה של משהו בסיסי ביותר, עקירה של דרך ארץ שקדמה לתורה. ולא בכדי "לא חרבה ירושלים אלא בשביל שפסקו ממנה אנשי אמנה"⁶⁸, וחזתמו של הקב"ה - אמת.

ו. המקור לאיסור

כפי שנאמר בפרק הקודם, כמעט הכרחי לומר שלא יתכן שיוטל על אמירת השקר איסור גורף ומוחלט. נותר רק לברר אם נאמר בתורה בפירוש חיוב להיצמד במידת האפשר לאמת, ואם כן היכן, או שלא, ואם כך מהי חומרת האיסור (אם ישנו).

1. מדרבנן - מדברי נביאים

לפי פוסקים רבים הדבר לא נאסר מהתורה, וחכמים גדרו גדרים בזה תוך הסתמכות על דברי קבלה המדברים בגנות השקר. כך רבנו יונה, ה"ד הקטנה' וה"ראים' שהובאו לעיל⁶⁹.

2. "והלכת בדרכיו" (הרב יוסף רב סולובייצ'יק⁷⁰)

הגמרא בסוטה⁷¹ מביאה את הפסוק "אחרי ה' אלקיכם תלכו"⁷², ודורשת עליו: 'וכי אפשר לו לאדם להלך אחר שכינה... אלא להלך אחר מדותיו של הקב"ה: מה הוא מלביש ערומים... אף אתה... מה הוא ביקר חולים... אף אתה... וכו'. ה'תנא דבי אליהו'⁷³ דורש את הפסוק 'והלכת בדרכיו': "והלכת בדרכיו" - בדרכי שמים, מה דרכי שמים רחום ורחמן על הרשעים, כך אתם תהיו רחמנים זה על זה... דבר אחר, מה דרכי שמים ארך אפיים... כך אתם תהיו מאריכים פנים זה לזה...".

הרמב"ם בספר המצוות⁷⁴ מביא: "מצוה ח' - והיא שציונו להדמות בו יתעלה כפי היכולת, והוא אמרו יתעלה והלכת בדרכיו..." ומביא בתמציתיות את הגמרא בסוטה, ואת הפסוק 'והלכת בדרכיו'.

68. שבת ק"ט:

69. בפרק 'חוסר מקור מוחלט-בפוסקים'. המקורות מובאים שם.

70. להלן- הגרי"ד. ראש ישיבת 'רבנו יצחק אלחנן', הישיבה-אוניברסיטה'.

71. י"ד.

72. דברים י"ג, ה.

73. אליה-רבה פרשה כ"ד.

74. דברים כ"ח, ט.

75. מצווה ת.

הגרי"ד⁷⁶ מעיר שהאיסור לשקר כשלעצמו לא נובע מהפסוק 'מדבר שקר תרחק' אלא ממצות 'והלכת בדרכיו', והרי מצינו שחותמו של הקב"ה אמת, שזוהי דרכו, ולכן חובה עלינו לדבר אמת בלבד. ומוסיף הגרי"ד, שלפעמים יש סתירה בין המידות הטובות, ואז עלינו להעדיף אחת מהן. (בהקשר לכך מביא הוא את הגמרא בבבא מציעא שהובאה בתחילת המאמר⁷⁷). ומביא הגרי"ד מדרש⁷⁸, המתאר ויכות בין המידות/מלאכי השרת אם לברוא את האדם: "...אמת אומרת אל ייברא שכולו שקרים, ...מה עשה הקב"ה נטל אמת והשליכו לארץ, הדא הוא דכתיב 'ותשלך אמת ארצה'⁷⁹...". כלומר, שהליכה בדרכי ה' משמעותה לפעמים חריגה מאמירת האמת. אמנם, מוסיף הגרי"ד, כל זה בעולמנו המוגבל מלא הסתירות⁸⁰.

3. "קדושים תהיו" (הסבר ה'מגיד משנה' והרמב"ן, החבאר על-ידי הרב זלמן נחמיה גולדברג)⁸¹

ישנם דינים רבים בהם אנו מצווים לנהוג לפנינו משורת הדין, כמו 'דינא דבר מצרא'⁸², והחזרת אבדה במקרים שאין חיוב מצד הדין להחזירה⁸³. שואל הרב גולדברג⁸⁴, מה ההבדל בין דין רגיל, לדין שהוא לפנינו משורת הדין. הוא שולל אפשרות שעל דין של לפנינו משורת הדין אין כופין, שהרי הש"ך⁸⁵ מביא להלכה דעות ראשונים שכופים על החזרת אבדה של לפנינו משורת הדין.

ה'מגיד משנה' לגבי דינא דבר מצרא⁸⁶, מסביר שהייחוד של דין זה הוא בכך שמקורו אינו בדין פרטי של עשה כך וכך, אלא בהדרכה הכללית של התורה - 'ועשית הישר והטוב' (שההדרכה המקבילה אליה בענייני איסורים ופרישות היא 'קדושים תהיו', קדש עצמך במותר לך).

ודין זה של 'ועשית הישר והטוב', אומר ה'מגיד משנה', 'הנהגתו מתחלפת לפי הזמן, והאישים והחכמים ד"ל כתבו קצת פרטים מועילים גופלים תחת כללים אלו, ומהם שעשו אותם בדין גמור ומהם לכתחילה ודרך חסידות ...'.

הסבר דומה נמצא ברמב"ן על התורה בפרשת 'קדושים'⁸⁷, בו הוא מסביר שבפסוק זה ישנה אזהרה של התורה להתקדש, שלא להיות 'נבל ברשות התורה', וזו אזהרה כללית. הרמב"ן מביא

76. רשימות שיעורים, הרב צבי יוסף רייכמן חלק ב עמוד ל-לא. על הגמרא בשבועות ל:-לא.

77. לגבי תלמיד-חכם המשנה בדיבורו, בפרק 'האיסור - אינו מוחלט' דוגמא 3.

78. בראשית-רבה ח.

79. דניאל ח, יב.

80. ומפנה לספר התניא, שער הייחוד והאמונה פרק ו.

81. חתן הרב אויערבך זצ"ל, דיין בבית הדין העליון וראש כולל 'סדיגורא'.

82. שמשמעותו עדיפות בקניית שדה למי שגובל בה על פני קונים אחרים. מופיע בשולחן-ערוך חו"מ קעה.

83. למשל לאחר ייאוש. מופיע בשולחן-ערוך חו"מ רנט, ה.

84. ההסבר הזה נאמר בשיעורים שונים ונכתב בספר השיעורים של הרב גולדברג אור-המועדים (נכתב על-ידי

אריה-יצחק קורן, ה'תשנ"ו) שיעור יא עמוד קז ביחס למצות תלמוד תורה.

85. הלכות אבדה ומציאה, רנו ס"ק ג.

86. הלכות שכנים יד, ה.

87. ויקרא ט, ב.

שישנן אזהרות כלליות נוספות: "ועשית הישר והטוב" בענייני ממונות, והציווי "תשבות" בשבת, שמשמעותו - לנוח ולא לעבוד.

ומסביר הרב גולדברג: כתוצאה מהמקור הלא מוחלט של דין זה (והכוונה לכל הדינים הנובעים מההדרכות הכלליות הללו), הוא לא נוהג בצורה שווה בכל אחד: דינא דבר מצרא אינו נוהג באשה וביתומים קטנים⁸⁸, ולרש"י - בענייני⁸⁹. דין החזרת אבדה לפנים משורת הדין לא יחול כאשר בעל האבדה עשיר והמוצא ענייני⁹⁰. לגבי דינים שנאמרו בתורה בפירוש כמו איסור גניבה או חיוב השבת אבדה, לא ייתכן חילוק בין אדם לאדם (להוציא פיקוח נפש וכדומה).

וכך גם לגבי ההדרכה 'קדושים תהיו'. הנהגתה המעשית משתנה לפי האדם, המקום והזמן (כמו באיסור לשקוע בתאוות, ולפי הרב גולדברג - במידת זמן החיוב ללמוד תורה, במשך החיוב להניח תפילין, ועוד).

ויכנראה שאותו הדבר גם לעניינינו.

המקור לאיסור הוא מדין 'ועשית הישר והטוב', או 'קדושים תהיו'. הכלל שלא לשקר נובע מכך, וכן כל ההיתרים שמצאנו בדברי חז"ל. כך מובן מאוד שהאיסור יכול להשתנות לפי האדם, המקום והזמן⁹¹, וכך יובן כוחם של החכמים לתת לנו "קצת פרטים מועילים נופלים תחת כללים אלו, ומהם שעשו אותם בדין גמור ומהם לכתחילה ודרך חסידות..."⁹².

חשוב להדגיש: לפי שני הסברים אלו: 'והלכת בדרכיו', ו'קדושים תהיו', האיסור לשקר הוא מהתורה, ורק הגדרים נקבעים לפי המקום והזמן⁹³.

4. אין איסור בדבר

הרב ירוחם פישל פערלא⁹⁴ נוטה לומר שאין איסור כלל בדבר (אם כי כמובן שזוהי מידה מגונה מאוד).

לכאורה קשה עליו מכך שישנו צורך בהיתר מיוחד כדי לשנות מהאמת (למשל מפני השלום), אך הוא מסביר את כל המקרים הללו כמקרים בהם השקר אינו לבדו אלא כרוך בתוצאות אחרות (כמו גניבת דעת וכד'). הוא מוכיח את דבריו מכך שאי שינוי מהאמת מיוחס ברמב"ם⁹⁵ לתלמידי חכמים, וכאשר מביא איסור לשקר - מביא רק שקר הקשור בגניבת דעת⁹⁶.

88. שולחן-ערוך חו"מ קעה, מז.

89. נובע מכבא-בתרא ה. ד"ה "ארבעה לצלא וארבעה לצלא".

90. הרמ"א בשולחן-ערוך חו"מ רנט, ה.

91. דברי הרב גולדברג על מצות תלמוד-תורה.

92. דברי המגיד-משנה שהובאו לעיל.

93. בדומה אולי לאיסור מלאכה בחול-המועד, שלפי חלק מהדעות האיסור הוא מהתורה, וחז"ל קבעו בו את גדרו האסור והמותר.

94. בספר ספר המצוות לרס"ג (ביאור עליו), עשה כב, כרך א עמ' קנח.

95. בגמרא כמובן, ברמב"ם כפוסק. הלכות גולה ואבדה יד, יג.

96. ה' דעות ב, ו.

ז. סיכום

נשאלה בראשית המאמר השאלה האם קיים איסור לשקר בצורה מוחלטת, ומהו המקור לאיסור.

אין חולק על כך שהאיסור לשקר אינו מוחלט.

לגבי המקור לאיסור ודרגתו - מספר שיטות בדבר:

א. האיסור הוא מדאורייתא, ונלמד מהפסוק 'מדבר שקר תרחק'.

ב. האיסור הוא מדאורייתא, ומקורו הוא בצווים כלליים של התורה - "והלכת בדרכיו", "קדושים תהיו".

ג. האיסור הוא מדרבנן, ומקורו הוא מסברה או מדברי קבלה.

ד. אין כלל איסור הלכתי לשקר.

כמו כן הוצגה העובדה שאמירת אמת בצורה מוחלטת הינה ערך אידיאלי מנקודת מבט של התורה, אך מכיוון שבעולמנו הבלתי מתוקן היא לעיתים מתנגשת עם ערכים אחרים חשובים ממנה, אנו מעדיפים מחוסר ברירה את הערכים האחרים על פני ערך אמירת האמת. במילים אחרות, בעולם נוכחי מלא שקר אמירת אמת בצורה מוחלטת עלולה לא לקדם ואף לפגוע במטרות התיקון שהתורה קוראת ומכווינה להם.

בכך הוסברה הבעייתיות בהטלת חיוב גורף לומר אך ורק אמת.

ונסיים בבקשה מאלוקי אמת, שנזכה במהרה לעולם מתוקן ולהתקיימות 'אמת מארץ תצמח', ועד אז - שלא נאמר על מותר אסור, ולא על אסור מותר.